

Jana Obrovská

**Jarkovská, Lucie: *Gender před tabulí.*
*Etnografický výzkum genderové reprodukce
v každodennosti školní třídy***

Praha: Sociologické nakladatelství. 2013. 196 s.
ISBN 9788074191190.

„Kluci se nemají, že mají varlata, a kluci se nemaj, že maj sperma.“ „Být kluk, výhody: u sexu si užívají a nebolí je to.“ „Holky se nemaj, že po porodu maj šest týdnů menstruaci.“ „Být holka, nevýhody – musíme brát antikoncepci.“ Takto vypadaly odpovědi žáků a žákyň šesté třídy na otázku, co by bylo v jejich životech jinak, kdyby byli holkou nebo klukem. I tyto zachycené fantazie se staly předmětem analýzy socioložce Lucii Jarkovské, vyučující oboru genderových studií na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity, která ve své knize *Gender před tabulí* představuje komplexní etnografickou studii genderové reprodukce v každodennosti školní třídy. Nejen volba participatornějších forem výzkumu dětí ilustrovaná úvodními citacemi staví tuto knihu mimo (a chtělo by se říci „nad“) mainstream české akademické produkce na poli sociologie vzdělávání. Autorka překračuje samotnou analýzu genderové reprodukce, když knihu koncipuje rovněž jako příspěvek k genderově citlivé pedagogice, nejvýmluvněji potom prostřednictvím v českém kontextu ojedinělé sociologické analýzy sexuální výchovy na základních školách.

Začneme-li od konce, v závěru textu autorka konstatuje, že bez změny pedagogického náhledu na esencionalizování různých forem nerovností v české škole nemůže být naplněn emancipační potenciál vzdělávání. Knihou se tak line červená nit sešívající analýzu reprodukce genderových a dalších sociálních nerovností s hledáním cest k jejich možné změně. Svůj záměr autorka vtěluje do logicky strukturovaného textu, který uvozuje představením teoretických východisek a navazujícím (kritickým) přehledem výzkumů na téma gender a škola (kapitola I.). Obsáhlou druhou kapitolu otevírá metodologické intermezzo diskutující etické náležitosti etnografického výzkumu a pozicionalitu výzkumnice ve vztazích v terénu. Další kapitoly zahrnují analýzu genderové reprodukce ve fyzickém prostoru školy, po níž autorka rozehrává analýzu na úrovni dětských interakcí (kapitola II. 3. *Školní třída pod genderovou lupou*), na úrovni diskurzu (kapitola II. 4. *Moc a bezmoc v diskursu: Analýza hodin sexuální výchovy*) a nakonec v rovině dětských fantazií (kapitola II. 5. *Gender Fiction: Analýza dětských výpovědí a genderu*). Představeného toku knihy se nebudu v následující recenzi držet přísně chronologicky (snad ne pro zmatení čtenářstva), což mi umožní představit nosné a imaginativní části textu a zároveň upozornit na otázky, které kniha otevírá.

Za teoreticko-analytický rámec slouží autorce etnometodologie v kombinaci s post-strukturalistickými přístupy, jejichž kloubení je ve feministicky orientovaném výzkumu

genderových nerovností zavedené. Etnometodologie vnáší do analytického záběru situovanost jednání, její silnou stránkou je podle autorky „pozornost věnovaná jednotlivci a jeho konání“, zatímco stránkou slabou je „nedostatečné osvětlení toho, jak je propojeno chování jednotlivce se sociálními strukturami“ (str. 19). Ačkoliv si oba proudy myšlení etablované v sociologické teorii nemusí být zásadně epistemologicky vzdálené (str. 20), s dalšími přečtenými stranami můžeme nabýt dojmu, že určující je pro autorku optika poststrukturalistická, v níž je zesílen zájem o fungování moci v sociálních vztazích. Jednání zde tíhne převážně k reprodukci struktur, jakkoliv se tato odehrává dynamicky a situovaně. Etnometodologie s poststrukturalismem spolu jistě ladí, doplňují-li se přednosti obou těchto přístupů. Ačkoliv mě čtení první půlky knihy vedlo k úvaze nad možnou povahou analýzy, pokud by v ní interpretativní důraz v etnometodologii získal větší váhu, v jejím závěru už bylo patrné, že autorka důmyslně využívá obou stran interpretativně-strukturalistické mince, že zkrátka citlivě zachycuje nejen převažující reprodukci heteronormativní matice, ale i výpadky, kterých se aktéři tu a tam (aktivně?!) dopouštějí. První otázku, kterou kniha vzbuzuje, jsou možnosti citlivé synergie interakcionistických perspektiv s těmi, které do centra zájmu staví mocenskou dynamiku v každodenních školních vztazích. (Tuto otázku sama autorka nevznáší, pro recenzentku knihy je ale aktuální, a právě proto jí rezonuje.)

Je bez pochyb, že pro autorčinu snahu „porozumět tomu, co znamená gender pro aktéry školní třídy, jak mu rozumějí, jaké strategie chování prostřednictvím tohoto porozumění uplatňují“ (str. 47), je metodologicky nejpriléhavější etnografie. Autorka se v knize velmi čtivou formou vypořádává s etickými nástrahami etnografického výzkumu, záživně vykresluje ambivalentní pozici výzkumnice, která se ocitá rozkročena mezi „stranou dětí“ a „stranou vyučujících“. Inherentním aspektem etnografie je schopnost improvizace, kterou výzkumnice mobilizuje o to více, o co méně se pedagožka připravuje na vzájemnou interakci s dětmi za přítomnosti někoho třetího. Autorčin tvůrčí potenciál se vyjevuje ve chvílích, kdy je standardizovaný chod výuky narušován nahodilostmi, které dokáže využít ve prospěch výzkumu. Její nesporná kreativita je rovněž patrná ve volbě méně zavedených etnografických postupů sběru dat, které jí umožňují zaměřit analytickou pozornost na hlas samotných dětí, o jehož naslouchání se v tradičním výzkumu více mluví (pokud vůbec), než že by se dělalo. Ilustrací inovativních technik sběru dat je poslední kapitola knihy (II. 5.) věnovaná významům, které spojují s genderem dětí. Autorka pracovala s „dotazníkem“ zachycujícím výhody a nevýhody bytí holkou či klukem, fantaziemi dětí na téma *Až mi bude třicet* nebo s výtvarnými reakcemi k feministicky laděnému pohádkovému příběhu *O princezně v papírovém pytlíku*. Tato pro děti atraktivní pohádková technika umožnila autorce zachytit nekonzistence v logice opozitní genderové binarity patrné v reakcích dětí. Rozmanité kresby žáků zdůrazňovaly různé aspekty a nečekané významy skryté v netradičním příběhu o odvážné princezně. V některých výpovědích se objevila usilovná práce dětí na zachování genderových kategorií, v reakci na naraci neodpovídající genderovým očekáváním (např. drak, který neunesl princeznu, ale prince, byl začkou přeznačkován na růžového draka homosexuála). Jindy se žáci snažili integrovat na první pohled protichůdné genderové prvky (ženská péče a mužská agrese). Autorka přitom přistupovala k výpovědím kontextualizovaně, tedy na základě znalosti dětských autorů a autorek a jejich pozic v třídním kolektivu. V analýze, která předcházela dětským artefaktům, se ale vylučující genderové dělení světa projevovalo markantněji.

V první kapitole knihy autorka zasazuje svůj výzkum do kontextu bádání o genderu v oblasti školní etnografie. Problematicizuje genderovanost výzkumů, které se v minulosti zabývaly dětskou socializací či děním ve školních kolektivech. Výzkumy o dětech často vycházely z předpokladu jejich pasivního vrůstání do statických společenských rolí, včetně binárně se vylučujících rolí muže a ženy. Stejně binárně se orientovaly výzkumy na chlapecké nebo dívčí kolektivy, přičemž mezi nimi stavěly neprostupnou hranici jinakosti. Ve výzkumu Lucie Jarkovské se genderové identity jeví jako rozporné a vyjednávané na kontinuu, které nemůže být schematizováno v podobě dichotomických opozit chlapec/dívka nebo muž/žena. Jde o situačně se proměňující koláže (str. 64). Děti, které se nenacházejí na genderových pólech, mají specifickou genderovou pozici ve třídě, která se může symbolicky i fyzicky projevat např. místem v zasedacím pořádku. V druhé kapitole autorka předkládá „kazuistiku“ dívky s maskulinním způsobem oblékání a projevy chování, která na straně jedné vystupuje z genderově stereotypní představy o dívce, zároveň se ale staví do role strážkyně genderového řádu. Na dalších příhodách a situacích autorka ilustruje snahu dětí o zachování genderových kategorií, stejně jako i případy, kdy tyto kategorie překračují. Riziko genderové nonkonformity není o nic menší než symbolické vyloučení z třídního společenství. Zároveň je časté, že genderová nonkonformita nevede k tomu, aby maskulinní dívka dala pedagožka stejnou příležitost k podání výkonu, který je sociálně i materiálně odměňován, jako maskulinnímu chlapci.

Kromě genderu je to rovněž věk, který je vnímán jako biologicky determinovaný a který přispívá k nerovné distribuci zdrojů a moci ve škole (str. 75). Autorka poukazuje na souhru mezi naturalizací společnosti a socializací přírody. Rozdíly mezi žáky a lidmi jsou vykládány coby přírodní zákony, zatímco chování zvířat je často připodobňováno k záměrnému chování lidí. Jak Jarkovská ukazuje na některých příkladech ze života školní třídy, biologie a evoluce slouží k legitimizaci sociálních nerovností a statu quo, přičemž jsou mnohdy použity coby pedagogické pomůcky tam, kde je třeba se vyvarovat jakékoliv diskusí. Jednotlivé osy nerovnosti se navíc podporují a násobí. Symbolická hodnota starších dětí jakožto vyspělejších, kompetentnějších a blížících se dospělým se může zvyšovat s ochotou ke genderové konformitě. Zároveň dítě, které není nevědomé, ztrácí právo na ochranu dětské nevinnosti (zde platí foucaultovské „věděni je moc“). V tomto ohledu získává na zajímavosti rovněž etnicita. Na příkladu romské dívky autorka ilustruje rozpornost její snahy vymanit se ze své potenciálně stigmatizované pozice prací na fyzické přitažlivosti. Ta stejná práce, která může představovat benefit v podobě dospělejšího zjevu, ohrožuje její „dobrou pověst“. Být sexy v sobě obsahuje riziko být vnímána jako šlapka, které může v kombinaci s romstvím vést k rušení některých „genderových výhod“ (např. očekávání učitelky, že dívky se chovají slušně, proto nedostávají kázeňské postihy tak často jako chlapci). Autorka ukazuje, že „za různými sociálními kategoriemi stojí stejná logika jejich fungování, což posiluje jejich legitimizační funkci při ospravedlňování nerovností“ (str. 89). Zároveň ale plasticky zachycuje ambivalence, které významy spojované s různými sociálními kategoriemi mohou plodit (např. negativa implikovaná představou o slušných dívkách).

Vedle reprodukce genderových a jiných nerovností v každodennosti školního života se autorka soustředila na diskurz sexuální výchovy, kterou představuje jako v posledních několika letech vysoce kontroverzní politikum. Autorčina analýza výukových materiálů pro sexuální výchovu a rámcových vzdělávacích programů (RVP) ukázala, že sexuální aktivita

je dětem prezentována jako nebezpečná činnost, která může vést k pohlavním chorobám, nechtěným těhotenstvím apod. Hodiny sexuální výchovy potom tematicky oscilují kolem biologického popisu pohlavních orgánů a fyziologických procesů směřujících k prokreaci. Překvapivá je potom samotná vztahová dynamika v průběhu výuky sexuální výchovy. I přes předpoklad pedagogů a původně i autorky samotné, že sexuální výchova je spíše „dívčím tématem“, protože věnuje mnoho prostoru menstruaci či oplodnění, které probíhají v těle ženy, prostor sexuální výchovy byl na základě autorčiných pozorování výrazně opanován chlapci. Autorka to vysvětluje způsoby mluvení o biologické reprodukci (str. 103), u níž všechny hodiny začínaly i končily. Učitelka používá maskulinní metafory, jejichž optikou je např. orgasmus, rámovaný primárně jako prostředek k oplodnění, připodobňován k soutěživému sportovnímu zápasu. Žena má status objektu, kulisy, na jejímž pozadí se odehrává napínavý mužský příběh. Metafory jsou potom nejen v pedagogickém, ale i vědeckém diskurzu pojímány jako neutrální popisy skutečnosti, proč je přehlížen jejich předpisový (performativní) charakter. Autorka tak přesvědčivě identifikuje diskurzivní praktiky, jejichž prostřednictvím dochází k vyjmutí tzv. typických ženských témat z ženské zkušenosti. Vedle zabarvených metafor je to humor, který se stává prostředkem maskulinní dominance. Svou hlučností a drsností klučí humor exkluduje dívky z možnosti účasti na diskusi. „Diskurs tedy dává dívkám na výběr z těchto dvou rolí: pasivní, hodná a bezmocná, anebo aktivní, mocná a zlá,“ (str. 111) shrnuje autorka. V neposlední řadě je to již zmiňovaný důraz na reprodukční funkci sexuality, který prostřednictvím sexuální výchovy ustavuje normální ženskou biografii zpečetěnou povinností plodit děti. Ta je kladena na dívčí břemena v podobě individuální zodpovědnosti. Prokreace je dětem podsouvána jako „podprahová reklama“, která mnohdy nemá logickou souvislost s položenou otázkou, kterou učitelka losuje z anonymní listárny plné zvědavých žákovských dotazů v hodinách sexuální výchovy. A to i přesto, že učitelka Pavla má liberální názory na sexualitu. Jakoby zde jedinec prohrával v nerovném zápasu s diskurzem.

Detailní zachycení jemností ustavujících genderově vymezené identity a formy jednání se má stát odrazovým můstkem pro diskusi o změnách vedoucích „k rozrušení reprodukce genderových nerovností ve školství“ (str. 35). Zodpovězení otázek po možnostech „konstrukce před dekonstrukcí“ či „konstrukce po dekonstrukci“ (str. 44) v pedagogické praxi sice nebylo explicitním záměrem autorčina výzkumu, přesto vzbuzují čtenářskou zvědavost. Z mezirádků je znát, že formulování principů genderově citlivé pedagogiky není vůbec jednoduché, protože cesta od tradičního paradigmatu k paradigmatu konstruktivistickému může být pro pedagogy značně trnitá. Změna stávající logiky totiž může představovat výraznou výzvu učitelské autoritě (str. 122). I přes autorčin interpretační cit pro nejednoznačnosti a odmítnutí totality diskurzu sama ukazuje, jak se učitelka Pavla s její osobní snahou zahrnout do povídání o sexualitě kouzlo, touhu a emoce ocitá v pasti dominantního diskurzu „nesexualizovaného dětství, dvojího standardu sexuálního chování platného pro muže a ženy a represivního diskurzu prevence“ (str. 126). Snahy učitelky tak nevedou k vyjádření toho, co diskurz skrývá, ale takřka k opaku (jakkoliv v něm autorka nachází stopy subverzivního zprostředkování libidinálního rozměru sexuality). Podobně i v souvislosti s pozorováním genderovanosti interakcí mezi dětmi nezbyvá autorce než dospět k závěru, že genderová nonkonformita k subverzi genderového řádu buď nevede (jak ukazuje příběh Magdy), nebo má pro aktéry spíše negativní konsekvence (případ Vítka). O to zajímavěji potom vyznívají závěry z analýzy dětských

fantazii (kapitola II. 5.), v nichž se zřetelněji obnažuje pluralita feminit a maskulinit a v nichž děti více pracují s genderem jako s normou než s přirozeností. Právě diskuse nad původem sociálních norem s dětmi tak může být jeden z principů genderově zcitlivující pedagogiky.

Přesto je zřejmé, že inovativní pedagogické přístupy, včetně genderově citlivé pedagogiky, nemají a ze své podstaty ani nemohu mít podobu kuchařky tvořené sadou instantních doporučení. Autorkou předložená analýza genderové reprodukce v každodennosti školní třídy je natolik interpretačně vytríbeným textem, že si jen stěží představuji, jak si jej vezme za svůj sociologicky nevzdělaná pedagožka. Bylo by zajímavé, kdyby učitelka Pavla, která je jednou z ústředních akterek studie, mohla sehrát roli validizátorky autorčiných zjištění. Zpětné validizaci by mohla podléhat i možnost převedení analytických postřehů do její pedagogické praxe a prohlubování citlivosti vůči uplatnění strukturního hlediska v různých oblastech výuky. V této souvislosti by byl bezesporu nosný další výzkum o způsobech pedagogické aplikace principů pedagogiky stavící se proti reprodukci genderových nerovností, jehož informanty by mohly být rozšiřující se řady angažovaných vyučujících, jejichž hlas zazněl zejména v souvislosti se skandálem kolem příručky vydané MŠMT v roce 2010.

Knih je velmi čtivá, s velmi dobře vystavěnou narativní strukturou, vedoucí čtenáře od hutnější teoretické kapitoly přes neklíšovité pojednání o etických otázkách v etnografickém bádání, vyjednávání vstupu do terénu až po srozumitelně sdělenou analýzu dat získaných v rámci i mimo hodiny rodinné (sexuální) výchovy. Po počáteční analýze fyzického prostoru školy autorka shledala, že až se na začátku školního roku chodby a třídy školy zaplní dětmi, čeká ji mnoho zajímavého (str. 64). Tento příslib nebyl planý. Kniha je velmi zajímavou etnografickou studií, kterou jen stěží odložíte, dokud ji nedočtete do konce. Jako taková může posloužit coby inspirace nejen feministickým badatelkám a badatelům, ale rovněž etnografkám a etnografům, pedagožkám a pedagogům a všem zainteresovaným, kterým není lhostejná marginalizovaná pozice sexuální výchovy v českém školním kurikulu.